

Critical Studies in Texts & Programs of Human Sciences,
Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS)
Monthly Journal, Vol. 22, No. 2, Spring 2022, 89-109
Doi: 10.30465/CRTLS.2022.38930.2420

**Field of the Administrative Geography of the Sasanian
Empire On the Auspicious Occasion of the Publication of
*La géographie administrative de l'empire sassanide. Les
témoignages épigraphiques en moyen-perse***

Hossein Habibi*

Abstract

The political and administrative structures of the Sasanian Empire have been the focus of numerous research. For the rather recent developments of the subject, though, Rika Gyselen's studies have been crucial. Thirty years after her trailblazing 1989's book in the field, the publication of *La géographie administrative de l'empire sassanide. Les témoignages épigraphiques en moyen-perse* have brought about these developments fulfilled and provided us with yet another monumental work of research on the dynamics of the administrative geography of the state. Therefore, the main focuses of this essay are concerned with the review of the latter book and the progress it achieved in the field, along with the academic background of the author. To that end, the content of each chapter is meticulously presented and its potentialities for authorities is noted. Then, some points that could have improved the work and helped it to meet further expectations of an even more comprehensive repertoire, together with suggestions for future research, are succinctly provided. The book delivers a factual account while founding the research design on the examination of Middle-Persian epigraphic primary sources. Therefore, a *catalogue*

* Assistant Professor, University of Jiroft, Department of Archaeology, Jiroft, Iran,
Hossein.habibi.87@gmail.com

Date received: 11/11/2021, Date of acceptance: 16/03/2022

Copyright © 2018, This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

۹۰ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۲، شماره ۲، اردیبهشت ۱۴۰۱

raisonné presents a state-of-the-art corpus of Sasanian scholarship according to a diachronic-comparative approach.

Keywords: Administrative Geography of the Sasanian Empire, Epigraphy, Sigillography, Seal, Bulla, Numismatics.

پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
ماه‌نامه علمی (مقاله علمی - پژوهشی)، سال ۲۲، شماره ۲، اردیبهشت ۱۴۰۱، ۹۱ - ۱۰۹

مطالعات جغرافیای اداری شاهنشاهی ساسانی.

به بهانه انتشار کتاب

*La géographie administrative de l'empire sassanide. Les
en moyen-perse témoignages épigraphiques*

(جغرافیای اداری شاهنشاهی ساسانی. شواهد کتیبه‌شناختی

پارسی میانه)

حسین حبیبی*

چکیده

سامان سیاسی-اداری شاهنشاهی ساسانی از نظر تأثیر و تأثراتش و نیز تحولاتی که آن را به دولتی بسیار ساختارمند بدل ساخت، موضوع مطالعات متعددی بوده است. در این بین، پژوهش‌های ریکا گیزلن در توسعه این حوزه مطالعاتی نقشی محوری داشته است. سی سال پس از اولین کتاب یادمانی وی در این باره در سال ۱۹۸۹، انتشار کتاب «جغرافیای اداری شاهنشاهی ساسانی. شواهد کتیبه‌شناختی پارسی میانه» توسط این نویسنده فرصت به ثمر نشستن این توسعه‌ها را فراهم کرده است. بنابراین، هدفهای اصلی مقاله حاضر، مرور کتاب و تعیین جایگاهش در حوزه مطالعاتی مربوطه، در کنار معرفی نویسنده‌اش، است. در این راستا بخشهای گوناگون این کتاب و مطالب مورد تمرکز هر یک به گونه‌ای دقیق ارائه و دستاوردهایش در پیشبرد دانش و کاربردش برای پژوهشگران ذکر گردیده است. در پایان مقاله نیز به ایجاز پیشنهادهایی برای بعضی اصلاحات و ترسیم نقشه

* استادیار باستان‌شناسی، عضو هیأت علمی، دانشگاه جیرفت، جیرفت، ایران،

Hosseini.habibi.87@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۸/۲۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۲۵

Copyright © 2018, This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose.

راهی برای پژوهش‌های بعدی فراهم گردیده است. با مرور این کتاب درمی‌یابیم که نویسنده روش پژوهشش را بر پایه مطالعه تطبیقی و در زمانی منابع اصلی کتیبه‌شناختی پارسی میانه نهاده است. بنابراین پیکره کامل داده‌ها در دو کاتالوگ جامع همراه با توضیحات زبان‌شناختی و تاریخی فراهم شده و مدارکی متقن برای جغرافیای اداری دولت ساسانی و پویایی‌های آن ارائه گردیده است.

کلیدواژه‌ها: جغرافیای اداری شاهنشاهی ساسانی، کتیبه‌شناسی، مهرشناسی، مهر، گل‌مهر، سکه‌شناسی.

۱. مقدمه: دستاوردهای ریکا گیزلن در مطالعات جغرافیای اداری شاهنشاهی

ساسانی

سامان سیاسی شاهنشاهی ساسانی از آن نظر که تمایزهایی در ساختار و سازماندهی نسبت به حکومت‌های پیش از خود در خاور نزدیک و نیز تأثیراتی چشم‌گیر بر نظام‌های صدر اسلامی داشته، مورد بررسی قرار گرفته است. در عین حال این نکته نشان داده شده که آن نظام دیوانسالاری کارآمد در دوره فرمانروایی این سلسله دچار تحولاتی شده چنان‌که ساختارهای سیاسی، اداری، نظامی و اقتصادی ساسانی متأخر از نمودهایی، متمایز از سده‌های پیشین (سوم تا پایان پنجم میلادی) این حکومت بوده است.

در این راه، پژوهش‌های بنیادین ریکا گیزلن بسیار راه‌گشا بوده است. تا پیش از او، اساس مطالعات جغرافیای اداری و تاریخی ساسانی را شواهد تاریخی پسینی که در سده‌های آغازین و میانه دوران اسلامی نوشته شده بودند، در کنار اطلاعات محدودتر سکه‌شناختی و اختصارات مکان ضرب که تنها از سده پنجم م. اضافه شدند، تشکیل می‌داد (Gignoux 1992: 242). اما در مطالعات گیزلن توجهی نسبتاً بی‌سابقه به طبقه‌بندی منابع و داده‌ها شده است. این به آن معناست که در عین حال که اسناد تاریخی نادیده گرفته نمی‌شوند، اطلاعات آنان به عنوان شواهدی موازی و مکمل تنها در درجه اهمیت ثانویه نسبت به منابع اصلی و در کنار آنها بررسی می‌شوند. هر چند که مرز بین منابع اصلی (primary sources) و ثانویه در همه موارد کاملاً آشکار نیست اما شاید در تعریفی ساده و کلی بتوان داده‌های اصلی را آن دسته‌ای دانست که از مواد فرهنگی ساسانی به دست می‌آیند. در مورد موضوع مورد بحث، می‌توان مهمترین این مواد را در سه دسته کتیبه‌های یادمانی، شواهد نوشتاری و شمایل‌نگارانه مهرها، اثرمهرها و سکه‌ها و در مواردی

ظروف فلزی جست. هر چند که گیزلن در راه گسترش پیکره (corpus) منابع اصلی مربوطه نیز نقشی مهم را در طی دهه‌های فعالیتش ایفا کرده (بنگرید به پایتتر)، اما قابل اشاره آن که وی در این راه بر شانه افرادی ایستاده که پیشتر راه را تا حدی هموار ساخته بودند. از این میان تنها در ارتباط با مهرشناسی (sigillography) ساسانی، می‌توان به ویژه به ریچارد فرای برای انتشار مجموعه‌های فروغی (1968) و قصر ابونصر (1973)، دیوید بیوار (1969) برای فراهم کردن کاتالوگ مهرهای ساسانی موزه بریتانیایی و گوبل (1976) که آرشیو گل مهرهای ساسانی متأخر تخت سلیمان را منتشر ساخت، اشاره کرد. همینطور شماری دیگر از مطالعات مهم اولیه مرتبط عبارتند از مطالعه کتیبه‌های پارسی میانه مهرهای مجموعه‌های دانشگاه ییل به دست چارلز تری (1932)، مجموعه موزه دولتی هر میتاژ (Borisov & Lukonin 1963)، نمونه‌های موزه هنر متروپلیتن و مجموعه مور توسط برانر (1978؛ 1979؛ هم‌چنین بنگرید به 2008 که کار وی بر تقسیمات اداری و جغرافیای تاریخی در قلمروی ساسانی است) و انتشارات فیلیپ ژینیو که سوای کتیبه‌های یادمانی و متون مذهبی و اقتصادی پارسی میانه، از جمله شامل معرفی مجموعه‌هایی از گل مهرهای اداری (2005 و Gignoux 1978؛ 1980a، همینطور بنگرید به Gignoux & Gyselen 1982 & 1987)، بررسی نام‌ها و عنوان‌ها - خواه شخصی و خواه جای‌نام - و جغرافیای تاریخی دوره ساسانی (به‌عنوان نمونه بنگرید به 2010؛ 1980b؛ 1974؛ 1971) می‌شود. پژوهشگر اخیر، استاد مطالعات کتیبه‌شناسی (epigraphy) پارسی میانه گیزلن - و البته کتیبه‌شناسی مهرشناختی او (see Gyselen 2019: ix) - و از قضا کسیست که اولین کتاب (*Geographie administrative de l'empire sassanide: Les témoignages sigillographiques*) از دو اثر یادمانی نویسنده که معیار مطالعات تاریخ اداری دولت ساسانی هستند، در سال ۱۹۸۹ به او تقدیم شده است. این اثر نمونه نخست و پیشگام کتاب موضوع مقاله حاضر (*La géographie administrative de l'Empire sassanide: Les témoignages épigraphiques*) (en moyen-perse) شمرده می‌شود.

برای جلوگیری از انحراف از موضوع مورد تمرکز و اطلاع کلام، در اینجا بیش از این به پیشینه چنین مطالعاتی پرداخته نمی‌شود. موضوع پژوهشهای مؤلف کتاب مورد نظر نیز مطمح توجه این نوشته نیست اما آگاهی نسبی از پیش‌زمینه تحصیلی و تأثیرات پذیرفته‌شده وی به خواننده کمک می‌کند که رویکرد کلی او در ارتباط با جغرافیای اداری و سیاسی ساسانی را آنچنانکه در نوشته‌هایش، از جمله کتاب مورد بررسی، بازتاب یافته بهتر دریابد.

از این رهگذر است که نکته گفته‌شده درباره روش‌شناسی این کتاب را نیز بهتر درک می‌کنیم. این روش که به طور کلی در چند دهه پژوهش مداوم گیزلن از دهه هفتادم سده پیشین میلادی پابرجای مانده و به شکلی چشمگیر موفق از کار درآمده بر این اصل استوار است که بهره‌گیری از تنوع منابع اصلی و استنتاج و تفسیر بر اساس گونه‌های متفاوت داده‌هایی که هر نوع از این مواد فراهم می‌کند برای دستیابی به نتایجی فراگیرتر ضرورت دارد. نیازی به گفتن نیست که پیش‌نیاز این رویکرد، تسلط نویسنده بر این مواد گوناگون که دارای طبیعتی متمایزند، است (Wiesehöfer 2020: 146). این چیزی است که در قالب انتشارات گیزلن در معتبرترین سطح مطالعات سکه‌شناسی، چه در پروژه تحقیقاتی گردآوری سکه‌های ساسانی (*Sylloge Nummorum Sasanidarum/SNS*) (Schindel et al. 2014؛ 2012؛ 2014؛ 2010؛ 2004؛ 2003؛ 1990؛ 1989b؛ 1986؛ 1984b؛ 1984a؛ 1981؛ Gyselen 1977)، و مهرشناسی (از جمله بنگرید به 2020b و 2020a؛ Ghasemi & Gyselen 2019 و 2017؛ 2012b؛ 2012a؛ 2008؛ 2007؛ 2002؛ 2001c؛ 2001b؛ 2001a؛ 2000؛ 1995؛ 1993؛ 1989a؛ Gyselen) دوره ساسانی نمود یافته است. بنابراین چنان‌که گفته آمد، در کنار اشارات منابع تاریخی از سنن گوناگون پارسی میانه؛ ارمنی؛ اسلامی و وقایع‌نامه‌ها (chronicles)، شهادت‌نامه‌ها (martyrdoms) و قدیس‌نامه‌های (hagiographies) سوری، اساس مطالعات جغرافیای اداری گیزلن، به ویژه در کتاب مورد نظر، بر منابع اصلی کتیبه‌شناختی پارسی میانه اعم از کتیبه‌های یادمانی سلطنتی و غیرسلطنتی، مواد مهرشناختی و سکه‌شناختی – به ویژه مهرها و گل‌مهرهای اداری (administrative seals and bullae) – نهاده شده است.

۲. کتاب «جغرافیای اداری شاهنشاهی ساسانی». شواهد کتیبه‌شناختی

پارسی میانه»

چنان‌که نویسنده در پیشگفتار کتاب آورده (Gyselen 2019: vii–viii)، کشف آثار کتیبه‌شناختی جدید و توسعه چشمگیر اطلاعات بالقوه درباره ساختارهای اداری ساسانی از زمان انتشار کتاب اول مذکور در بالا در ۱۹۸۹ (Gyselen 1989a)، گواه ضرورت انتشار کتاب «جغرافیای اداری شاهنشاهی ساسانی. شواهد کتیبه‌شناختی پارسی میانه»

(Gyselen 2019) بوده است. در اینجا با مرور این نسخه روزآمد و کیفیت چشمگیرش، این اتفاق با قدری تأخیر مغتنم شمرده می‌شود.

کتاب تحت مرور با ۳۸+۴۶۲ صفحه، از انتشارات گروه مطالعات تمدن خاورمیانه (Groupe pour l'Étude de la Civilisation du Moyen-Orient/GECMO)، زیرمجموعه‌ای از مرکز پژوهش علمی ملی فرانسه (Centre national de la recherche scientifique/CNRS)، است. این کتاب به عنوان شماره بیست و پنجم سری کتابهای رس اُرینتالس (Res Orientales) منتشر شده که مختص مطالعات ساسانی و پارسی میانه و یکی از بهترین دوره‌های ویرایش شده در این رشته است. این سری کتابها پیش از هر کس به همت و سردبیری خود ریکا گیزلن در آن گروه مطالعاتی و زیر هدایت مدیر مسئول و همسر دانشمندش، یوسف منصف، به مدتی نسبتاً دراز از سال ۱۹۸۹ تا کنون و با همکاری انتشارات پیترز در بالاترین سطح بین‌المللی به جامعه علمی عرضه شده است.

از نظر ویژگیهای ظاهری، جلد کتاب در تطابق با طرح و فونت حروف شیوه‌نامه سری کتابهای رس اُرینتالس و در کیفیتی بالا ارائه شده است. در حالیکه پس‌زمینه سراسر این جلد با طرح مهرهای اداری متنوعی که در ردیفهای منظمی تنظیم شده‌اند پوشانده شده، در پیش‌زمینه، هفت نمونه از مهرهای رسمی دیوانسالاران بر روی جلد و در پشت، دو روی دو سکه ساسانی به همراه بازنویسی کتیبه‌ای به پارسی میانه آمده است.

متن را مجموعه‌ای غنی و پرشمار از جدول‌ها، تصویرها، نقشه‌ها و طرح‌ها همراهی می‌کنند که در درک تصویری اطلاعات ارائه‌شده توسط خواننده بسیار مفید هستند. این تصویرها و جدولها به همین اندازه در ارتباط با پژوهشهای پیوسته آینده نیز اهمیت دارند چرا که اضافه کردن داده‌های جدیدی که کشف و معرفی می‌شوند را به مجموعه مواد کتیبه‌شناختی پارسی میانه در دسترس به آسانی ممکن می‌کنند. همین‌طور وضوح و دقت بالای طراحی جزئیات آثار، به ویژه مهرها، اثرمهرها و سکه‌های گوناگون، منبعی برای پژوهش حوزه‌های پژوهشی دیگر مطالعات ساسانی از جمله زندگینامه‌نویسی نخبگان (prosopography)، تاریخ هنر و ادیان را فراهم کرده است. نقشه‌های ارائه‌شده شامل چند دسته متفاوتند که نشاندهنده تصدیق مدارک برای مواردی گوناگونند، از جمله دیوان خاصی در قلمرویی ساسانی، قلمروهای اداری در سطوح گوناگون کوست، منطقه، استان و بخش در درون مرزهای دولت ساسانی و نیز حوزه اداری دیوانها در سطوح و ابعاد

جغرافیایی مختلف. طرح‌ها نیز آن مهرها و اثرمهرهای اداری و رسمی و سکه‌های ضرب‌شده در قلمروهایی خاص هستند.

۱.۲ بدنه اصلی کتاب: مقدمه و فصل‌ها

نویسنده در سیری قابل انتظار، در آغاز در مقدمه کتاب (ibid: 1-18) به توضیح مطالبی کلی که پیش‌نیاز مطالعه کتاب و فهم روش‌شناسی آن در ارائه شواهد و توضیحات و تفاسیر متعاقب هستند، می‌پردازد. پیش از هر چیز منبع‌شناسی و آسیب‌شناسی انواع منابع اصلی پارسی میانه آمده که چالش‌هایی که مسائل و جانبداریهای هر دسته از آنان در به کارگیری‌شان در بر دارد را به بحث می‌نهد. نکته قابل اشاره آنکه برخلاف نظر برخی، شواهد مهرشناختی جدید نشان می‌دهد که با وجود اصلاحات اداری، اقتصادی و نظامی آغاز شده از دوره دوم حکومت قباد اول (۵۳۱-۴۹۹ م.) - و ادامه‌یافته در زمان خسرو اول انوشیروان (۵۷۹-۵۳۱ م.) - همچنان پیوستگیها در ساختار اداری و جغرافیای سیاسی بین دوران متقدم و متأخر ساسانی قابل پیگیری هستند که نمونه‌اش در مورد تصدیق مهر دیوان مدنی شهر (šahrab) - که مسئول اداره نوعی از استانها موسوم به شهر (šahr) بوده (see ibid: 10-11) - برای گی (Gay) و همدان (Hamadān) هم در سده سوم و هم قرن ششم میلادی است (ibid: 2, 333, n. 4).

سپس به مجموعه اصطلاحات فنی به کار رفته در کتاب، عنوانها و اصطلاحات پارسی میانه از جمله برای تعیین انواع واحدهای ارضی اداری-دیوانی، دیوانها - مؤسسات اجرایی و اداری دولت - و حوزه‌های محفوظه هر یکشان اشاره می‌شود. همچنین در اینجا به اصطلاحات مورد استفاده برای تعیین سلسله‌مراتب در بخش‌بندی ارضی اداری پرداخته شده که بر این اساس آشکار می‌شود که نظام سه‌گانه منطقه، استان و بخش که پیشتر در ارتباط با رتبه‌بندی قلمروهای ساسانی پیشنهاد شده بود، با توجه به آخرین توسعه‌ها در حوزه مطالعاتی مهرشناسی مهرهای اداری و رسمی دوره ساسانی متأخر، به ویژه اثرمهرهای اداری نهاد چهارگانه ایران سپاهید (Ērān-spāhbed) که در دوره خسرو اول انوشیروان بنیان نهاده شده (ibid: 8, 12, 14 & 127; also see Gyselen 2001a & 2001c)، از سال ۲۰۰۱ با اضافه شدن دو مورد دیگر در سطوح جغرافیایی بزرگتر، در پنج رتبه مطالعه می‌شود. این دو به ترتیب با دو نام پارسی میانه «کوست» (kust) یا منطقه بزرگ و پنجمین و وسیع‌ترین

آن‌ها که به دلیل مشخص نبودن اصطلاح اصلی آن با عنوان «منطقه بسیار بزرگ» معرفی شده، هستند (ibid: 4). دیوانهای گوناگون نیز در سطوح مختلف فرمانطقه‌ای، منطقه‌ای، استانی و محلی فعال بوده‌اند. مهرها/اثرمهرهای اداری نشان می‌دهند که دیوان‌های زربید (*zarrbed*)، واسپوهرگان‌فرمادار (*wāspuhragān-framādār*)، مرزبان (*marzbān*) و آمارگر (*amārgar*) در سطح منطقه‌ای فعالیت می‌کرده‌اند که محدوده‌ای فراتر از یک استان را در بر می‌گرفته است (به عنوان نمونه بنگرید به ibid: 200). به عنوان مثال، این نکته توسط مهر دیوان آمارگری که حاوی جای‌نامه‌های منطقه خوزستان (*Hūzestān*) و مهرگان-کدگ (*Mihragān-kadag*) است (Gyselen 2019: 7 & 159-60) یا مهر آمارگر ارمن (*Armen*)، شهر مغان (*Šahr-ī-Mūgān*) و بازها (*Bāzāhā*) و کوست آذربادگان (*Kust-ī-Ādurbādagān*) که اولین و آخرین نشان بی‌شک قلمروهایی از به ترتیب *ان/ایران‌شهر* و *ایران‌شهر* محسوب می‌شدند (ibid: 12)، ثابت می‌شود.

در ادامه این بخش، واژه‌های گوناگونی که در متون و منابع کتیبه‌شناختی پارسی میانه برای نامیدن انواع حدود اداری به کار رفته‌اند و سپس دلایل برگزیدن نام‌های به‌خصوص گفته‌شده در بالا برای پنج محدوده ارضی-اداری توضیح داده شده است (ibid: 8-12). همین‌طور به ساختار اداری دولت ساسانی و شبکه‌های پیوسته و حوزه‌های نفوذ دیوان‌سالاران و صاحب‌منصبان عالی‌رتبه آن، در کنار شبکه ارضی کلیسای نسطوری پارس، پرداخته (ibid: 12-17) و در پایان مقدمه، ساختار کتاب ترسیم شده است (idem).

دو فصل اول و دوم که روی هم ۳۰۴ صفحه از این کتاب ۵۰۰ برگی را به خود اختصاص داده‌اند، دربرگیرنده بدنه اصلی آن هستند که کلیه مواد مورد مطالعه را ارائه می‌دهد. چنانکه نویسنده توضیح می‌دهد (ibid: viii)، هدف از انتشار کتاب ارائه کردن منابع پارسی میانه‌ای بوده که شواهدی متقن از سازماندهی اداری شاهنشاهی ساسانی هستند. این مدارک با چیزی که از آن اطلاع می‌دهند هم‌زمان بوده و هم از این‌روست که بهترین مواد در دسترس برای مطالعه این موضوع به شمار می‌روند. اکثریت قاطع این شواهد از حوزه دولت ساسانی هستند: کتیبه‌های سلطنتی، مهرهای اداری (*sceaux administratifs*)، مهرهای رسمی (*sceaux officiels*) دیوانسالاران عالی‌رتبه دولتی و سکه‌های ضرب‌شده. بنابراین در سیری منطقی این کار در قالب دو کاتالوگ جامع با توضیحات مفصل از کلیه داده‌های در دسترس (*catalogue raisonné*) برای معرفی همه

اجزاء اداری سراسر قلمروهای شاهنشاهی ساسانی و با ارائه پادشاهیها، مناطق، استان‌ها و کوست به ترتیب حروف الفبا در فصل اول (ibid: 19-250) و ذکر دیوانهای دولت و دیوان‌سالاران مسئول این ادارات در فصل بعدی، دوم، (ibid: 251-323) انجام شده است. این کاتالوگ‌ها با طرحهای مهرهای اداری و رسمی (و در مواردی سکه‌های کارگاه‌های مرتبط)، نقشه‌های جغرافیایی، استنادها، ارجاعات و یادداشتها و تفاسیر مکفی تاریخی و زبان‌شناختی درباره واحدهای اداری قلمروهای مختلف و دیوانها و دولتمردان همراه هستند. در فصل دوم به ۱۹ عنوان دیوان گوناگون که توسط منابع کتیبه‌شناختی پارسی میانه تصدیق شده‌اند، پرداخته شده است. بسیاری از این دیوانها در دوره هخامنشی نیز وجود داشته که با استمرارشان در دوره اشکانی در سازماندهی اداری دولت ساسانی نیز لحاظ شده‌اند. دیگر دیوانها در دوره ساسانی به ویژه از سده ششم م. و با اصلاحات اداری شاهنشاهی شکل گرفته‌اند (ibid: 251). قابل اشاره آنکه در این فصل اطلاعات درباره دیوان‌هایی از سلسله‌مراتب اداری مختلف که تا کنون برای قلمروهای گوناگون تصدیق نگردیده بودند، با استنادهای پیوسته فراهم گردیده و بر روی نقشه‌هایی دقیق و ویژه هریک نشان داده شده‌اند.

شواهد تازه بدست‌آمده برای جای‌نامهایی که خود یا وضعیتشان پیش از این در سامان اداری ساسانی ناشناخته بود، بخش مهمی از فصل اول را به خود اختصاص می‌دهد. این به‌عنوان نمونه در مورد استان ابهر (Abhar, 'Phl) صادق است که تا پیش از مقاله مهم و ویژه گیزلن (2001b)، در منابع اصلی تنها از طریق مهر اداری همدان کوست‌ابهر (Hamadān-kust-Abhar) شناخته شده بود (Gyselen 1989: 49-50; see also Huyse 1996: 328-29). باتوجه به شواهد مبنی بر استان بودن همدان و ابهر - در قالب یک مهر رسمی موبد و چند مهر اداری دیوان مَووَه (mowūh) که در ۱۹۸۹ در دست نبودند، نویسنده ارتباط بین مهرها/اثرمهرهای جای‌نامهای همدان کوست‌شهرستان (Hamadān-kust-ī-šahrestān)، همدان-کوست‌ابهر، همدان و ابهر را روشن می‌کند. بر اساس شواهد کتیبه‌شناختی سده سوم اطمینان داریم که جای‌نام همدان پیش از همدان کوست‌شهرستان به کار می‌رفته (ŠKZ §48, Huyse 1999) است. همینطور داده‌های سکه‌شناختی مدارکی از اصلاحات اقتصادی اوایل سده ششم م. را در این باره با یک دوره گذار از جایگزینی اختصار AH با AHM بر سکه‌های ضرب کارگاه همدان فراهم می‌کنند که می‌تواند همزمان با تغییر وضعیت اداری استان همدان به استان همدان کوست‌شهرستان بوده باشد (Gyselen 2019: 98). از این رو،

به احتمال زیاد نامهای ابهر و همدان کوست‌ابهر نیز برای محدوده‌ای واحد در زمان‌هایی متفاوت، با تقدم جای نام اول، به کار رفته است. بنابراین استدلال منطقی منتج که بر این اساس می‌توان در نظر گرفت آن است که با پیاده‌سازی اصلاحات و بازسازماندهی اداری سده ششم م.، در حدود ۵۴۰ م.، ابهر و همدان شهر ساسانی متقدم که استانهای همسایه اما متمایز بودند، به عنوان همدان کوست‌شهرستان به مرکزیت، شهرستان، شهر همدان/همدان-فراخ‌گر (Hamadān-frāx-kar) و همدان کوست‌ابهر با شهرستان ابهر به عنوان مرکز ادغام شدند (ibid: 29, 97-8, 100 & 102). دستاوردهایی مشابه با نمونه‌های ذکر شده در ارتباط با جای‌نامها، موقعیت، حدود، اجزاء و تغییرات آنها در طی دوره ساسانی براساس داده‌های مهرشناختی، سکه‌شناختی و کتیبه‌شناختی در این فصل بسیار است که ذکرشان گرچه که به همین اندازه مهم و جالب می‌بود از حوصله این مقال بیرون است (برای مطالعه بیشتر تر بنگرید به 205 & 33-130, 127, 110, 69-68, ibid). همینطور در مواردی به شفاف‌سازی مطالب ضد و نقیض متون غیرکتیبه‌شناختی اواخر باستان (late antique / anepigraphic texts)، به ویژه در شهرستانهای ایران‌شهر (Sahrestānīhā-ī Ērānšahr, Daryae) (ارمنستان نوشته آنانیاس شیراکی (Armenian Geography of Ananias of Širak, Širakac'i) (2002; also see Markwart 1931; Hedāyat 1321a & 1321b; Cereti 2020) در ارتباط با جای‌نام‌های گوناگون پرداخته شده است (به عنوان نمونه بنگرید به 134-35, Gyselen 2019: 138 &).

قابل اشاره آنکه با این وجود که فصل اول اطلاعات جای‌نامهای قلمروهای ساسانی با رتبه‌هایی گوناگون در سامان اداری دولت از قلمروهای ساسانی ایران‌شهر و ان‌ایران‌شهر تا کوست تا مناطق و استانها را ارائه می‌کند، اما در آن مدخلها بر اساس نام بخش‌های استانها تنظیم نشده و تنها در جایی نویسنده به آنها اشاره کرده که منبعی کتیبه‌شناختی از ضمیمه‌بودن بخشی به یک محدوده اداری آگاهی می‌دهد - هر چند که موقعیت و محدوده جغرافیایی هنوز به گونه‌ای مطمئن روشن نباشد (ibid: 246).

۲.۲ حدود دانش امروزی از جغرافیای اداری دولت ساسانی: نتیجه‌گیری

کتاب

نویسنده بالأخره در بخش نتیجه‌گیری‌ها (ibid: 325-54) آخرین پیشرفت‌ها (state of knowledge/state of the art) در جغرافیای اداری و جغرافیایی ساسانی را بر پایه مطالعه طاق‌ت‌فرسای همه منابع اصلی پارسی میانه فراهم می‌کند. او در این راه تا حد امکان از فرضیه‌پردازی بر حذر مانده و تمام تلاشش برای دست یافتن به نتایج منطقی که مطلقاً متکی بر مدارک مطمئن و دست اول هستند را به کار گرفته است. برای این کار، به روشی میان‌رشته‌ای و بر اساس رویکردی کل‌نگرانه اما با دقتی بالا، نتیجه و چکیده مطالعات کتاب در حوزه‌های گوناگون کتیبه‌شناسی، مهرشناسی، سکه‌شناسی و جغرافیای تاریخی در روایتی واحد، یکدست و همساز با مدارک موجود ارائه شده است.

پس از یادآور شدن محدودیتهای منابع کتیبه‌شناختی در دسترس به زبان پارسی میانه، به‌ویژه مهرشناسی، پرسشهایی که در حال حاضر برای مطالعات این حوزه در پی دارد و در عین حال دستاوردهای آن برای این پژوهشها پرداخته می‌شود. در همین راستاست که در این‌جا دسته حوزه‌ها و قلمروها، گونه‌های دیوانها و اجزاء و کاربرد آنها توضیح داده می‌شود. بحث مهم دیگر این بخش، می‌تواند تحلیل مهرهای رسمی دیوانسالاران ساسانی و شمایل‌نگاری ویژه آنها در کنار مهرهای اداری تلقی شود. هم‌چنین شناسایی مهرشناختی (sigillographic) وضعیت اداری شهرهای سلطنتی گوناگون بر اساس چنین شواهدی در دوران ساسانی متقدم و متأخر از دیگر مباحث مرتبط نتیجه‌گیری کتاب است (ibid: 323 & above). سپس در قسمت دیگر این بخش به نتایج حاصل‌شده برای جغرافیای تاریخی به شکلی مصداقی اشاره می‌شود. در این ارتباط به نهاد نیابت سلطنت و انطباق آن در نظام اداری ساسانی پرداخته می‌شود. اما مهمتر شاید روشن کردن پدیده تحرک و تغییر جای‌نام‌هاست. آنچنانکه قدرت دیزجی (2016) اساساً بر پایه منابع تاریخنگاری اسلامی در مقاله مهمش به مکان‌یابی، تغییرات موقعیت مکانی و محدوده ایالت پارثیای دوره هخامنشی و منطقه پهلوی (Pahlaw) دوران اشکانی متأخر، ساسانی و اسلامی پرداخته، و چنان‌که در بالا در مورد شهرهای سلطنتی اشاره شد، گیزلن تغییرات وضعیت اداری تقسیمات ارضی را همگام با تحرک و تغییرات در محدوده آنان در دوران مختلف و با قیاس منابع کتیبه‌شناختی دوران اولیه و متأخر ساسانی به شکلی فراگیر و ویژه در مورد دوره ساسانی بررسی می‌کند

– از جمله در ارتباط با پهلو ساسانی (Gyselen 2019: 168, 333–34). در همین راستا در مطالعه تطبیقی منابع برهه‌های زمانی گوناگون دوره ساسانی، چند مورد روشن می‌شود: استانهایی که هم در منابع اصلی سده سوم و هم در آن سده ششم م. تصدیق شده‌اند؛ شهر و/یا پادشاهیهای سده سوم که در منابع سده ششم به عنوان استان معرفی شده‌اند – هم چون آذربادگان، میشان (Mēšān)، گرگان و نودشیرگان (Nōdšīragān)؛ استان‌هایی که در سده ششم م. و در اثر اصلاحات دولتی دچار تغییر نام شده‌اند – مانند همدان و ابهر؛ شهر (مناطق) سده سوم م. که در منابع کتیبه‌شناختی سه سده بعدی نیز به عنوان منطقه شناخته می‌شوند – همچون کرمان و پارس (idem). نویسنده استدلال می‌کند که با مطالعه در زمانی منابع اصلی، تحول پیوسته شبکه دیوانسالاری ارضی و دولتی آشکار می‌شود که گواه تکامل این دولت از شکل اولیه دربرگیرنده چندین واحد گوناگون با کنترل کم‌وبیش مستقیم دولت مرکزی به چارچوبی است که به شکلی روزافزون ساختارمندتر، دارای سلسله‌مراتبی پیچیده‌تر و قابل قیاس با دولت مدرن می‌شود.

در قسمت‌های دیگر، به ایران شرقی و *ان/یرانشهر* (*An-Ērānšahr*) پرداخته شده است. در مورد اول، ایران شرقی، نویسنده به شواهد دوران حکومت پادشاهان گوناگون ساسانی در آن‌جا می‌پردازد (ibid: 334–39). در ارتباط با *ان/یرانشهر* که تقریباً سرزمینهای قفقاز را دربرمی‌گیرد و تمایزش با سرزمینهای *یرانشهر* از همان آغاز دوره، در سده سوم م.، در کتیبه‌های کردیر – در سرمشهد و بر کعبه زردشت – و نرسه بر بنای پایکولی ذکر شده (ibid: 12 & 127; see also n. 62)، او کلیه مدارک کتیبه‌شناختی ساسانی را مرور می‌کند (ibid: 349–54). بنابراین مواردی از جمله کتیبه‌های یادمانی میانه سده‌های سوم و ششم، کتیبه یک ظرف سیمین، منابع سکه‌شناختی و مهرشناختی برای تحلیل و تکامل دیوان‌سالاری ساسانی متأخر در قفقاز جنوبی به بحث نهاده شده است.

۳.۲ راهنماها و پیوست‌های کتاب

لیست طرح‌ها، جدولها و نقشه‌ها (ibid: 371–80) و بخش راهنمای نامهای گوناگون (ibid: 355–69)، استفاده از کتاب را برای خواننده آسانتر می‌کنند. راهنماها که برای بهره‌برداری پژوهشگران حوزه‌های متنوعی از مطالعات ساسانی بسیار کاربردی هستند (Wiesehöfer 2020: 146–47)، در چهار قسمت متمایز ارائه شده‌اند: راهنمای جای‌نام‌ها،

قوم‌نام‌ها و اصطلاحات جغرافیایی؛ راهنمای نام دیوانها، دیوانسالاران و عنوان‌های رسمی؛ راهنمای نام اشخاص؛ راهنمای نام و نام اختصاری کارگاه‌های ضرب سکه ساسانی و عرب-ساسانی. از این میان نخستین راهنما مفصلترینشان است (Gyselen 2019: 355-63). بخش بعدی کتاب، پیوستهای مفصل آن را در بر می‌گیرد (ibid: 381-462) که نخستینشان پیوست استنادهای یکایک مهرها و اثرمهرها بر گل مهرهاست (ibid: 385-414). این پیوست، الف، چهار مجموعه متفاوت مهرشناختی را معرفی می‌کند: مهرهای دیوانهای ارضی دولت ساسانی (ATs) با ضمیمه و زیرمجموعه مهر دیوان ارضی کلیسای شرق (Es)، اثرمهرهای دیوان‌های ارضی (ATb)، مهرهای رسمی دیوانهای ارضی (OTs) با ضمیمه تقلیدهای محلی مهرهای رسمی دیوانسالاران ارضی (I-OTs)، اثرمهرهای گل‌مهرهای مهرهای رسمی دیوانسالاران ارضی (OTb). اما مهمترین پیوستها، دو تای بعدی هستند (ibid: 415-62). به‌ویژه مجموعه کامل مهرها و اثرمهرهای اداری و رسمی در «پیوست ب»، همراه با ضمیمه‌هایی برای یک مهر اداری کلیسا و دو مهر رسمی محلی، فراهم شده است. این کار در تطابق با انتشارات مهرشناختی و کتیبه‌شناختی در این سطح علمی و به شیوه و دقت بالای معمول گیزلن در قالب جدولی چشمگیر انجام شده که کلیه اطلاعات شمایل‌نگارانه و کتیبه‌شناختی هر مهر/اثرمهر را با طراحی تصویری، نویسه‌گردانی و آوانویسی ارائه می‌کند. «پیوست پ» نیز واژه‌نامه کتاب است (ibid: 453-62) که در دو بخش آن، نویسنده نویسه‌گردانی و آوانویسی جای‌نامها، عنوانها، نام اشخاص و دیگر اصطلاحهای پارسی میانه آمده در متن را فراهم کرده است. جای‌نامها شامل نام پادشاهیهای محلی، استانها، منطقه‌ها و کوست با ارجاع به مهر/اثرمهر مربوطه در «قسمت الف»، جای‌نامهایی با وضعیت اداری نامشخص در «قسمت ب»، نام بخشها (cantons) در «قسمت پ» و علائم اختصاری جای‌نامها در «قسمت ت» است. در حالیکه عنوانها در دو قسمت متمایز نام دیوان‌های ارضی و عنوانهای متفرقه که به ترتیب با حروف الفبا مشخص شده‌اند، ارائه شده‌اند.

۳. نکاتی برای بهبود و پیشرفت در پژوهش‌های آینده

نکات ساختاری و محتوایی محدودی هست که به طور بالقوه می‌توانست به نتیجه‌ای حتی بهتر در کتاب مورد نظر بینجامد. شاید بهتر می‌بود که شماره طرحها، نقشه‌ها و جدولها به شکلی پی‌درپی و پیوسته در سراسر کتاب لحاظ شود.

با وجود تأکید عنوان کتاب بر تکیه‌اش بر منابع کتیبه‌شناختی، اما شاید از یکی از مهم‌ترین منابع مهرشناختی ساسانی انتظار این می‌رفت که در بخشی جداگانه به نمود شمایل‌نگارانه مهرهای رسمی، به عنوان یکی از مواد مهم مطالعاتی کتاب مورد نظر، و نیز به گونه‌های مهرهایی که یا خودشان در دسترس بوده و یا از طریق اثرشان بر گل‌مهرها قابل شناسایی هستند، بیشتر بپردازد. توسعه‌های نسبتاً متأخر در زمینه‌های مهرشناسی، گوهرشناسی، تاریخ هنر و باستان‌شناسی ساسانی آشکار کرده‌اند که این داده‌ها برای پژوهش‌گران از جنبه‌های گوناگونی دارای اهمیت هستند. از جمله می‌توان به سنت‌های رسمی پیرامون پوشاک و جواهرآلات اشاره کرد. در این راستا آشکار شده که این مشخصه‌های صاحب‌منصبان و دیوانسالاران بر اساس رتبه، وابستگی‌های نسبی و خانوادگی و نیز دوره زمانی دارای تمایزهایی هر چند ظریف اما قابل توجه بوده‌اند. بنابراین مهرهای رسمی ساسانی خواه متقدم و خواه متأخر، منبعی چشمگیر در این باره به شمار می‌روند. کماین‌که با توجه به پیچیدگی‌های پالئوگرافی کتیبه‌ها و آسیب‌هایی که عموماً این نوشته‌ها دیده‌اند، بررسی ویژگی‌های شمایل‌نگارانه می‌تواند در تاریخگذاری نسبی مجموعه‌ها و بافتارهای کشف مواد نیز کمک کند. افزون بر این، اطلاعات پیرامون گونه‌شناسی مهرها به طور بالقوه گواه سنت‌های هنری و اداری رسمی دولت ساسانی در برهه‌های گوناگون این دوره هستند. همین‌طور به عنوان یک باستان‌شناس، بافتار کشف داده‌ها را اولی‌تی مطالعاتی می‌دانم. قید این نکته برای پژوهشگرانی که با محوطه‌های دوره ساسانی آشنایی زیادی ندارند نیز می‌توانست کاربردی باشد. بنابراین اطلاعات دقیق درباره محل کشف و منشأ یافته‌ها در مورد نمونه‌های به دست آمده از کاوشهای نظام‌مند و آنچه که برای مواردی که از طریق بازارها به مجموعه‌های شخصی و موزه‌ها راه یافته‌اند در دسترس است، می‌توانست مورد استفاده خوانندگان قرار گیرد.

از زمان انتشار این کتاب، خوشبختانه اکتشافها و انتشارهای مرتبط نویی به انجام رسیده است - چنانکه اشاره شد بعضی با مشارکت خود گیزلن. امید آنکه در آینده‌ای نزدیک پژوهشی جدید، کتاب مورد بررسی را به ویژه با ارائه مدخل‌های بخش‌های استان‌های گوناگون و بررسی دقیق داده‌های این سطح اداری، حداقل در دوره ساسانی متأخر، تکمیل کند.

۴. نتیجه‌گیری

کتاب «جغرافیای اداری شاهنشاهی ساسانی. شواهد کتیبه‌شناختی پارسی میانه» به‌روزترین و کامل‌ترین منبع برای مطالعات جغرافیای اداری و تاریخی شاهنشاهی ساسانی است اما می‌تواند فراتر از این شاخه مطالعاتی به خصوص، منبعی مهم برای پژوهشگران تاریخ و باستان‌شناسی ساسانی شمرده شود. ارائه روایتی از کل دوره ساسانی اساساً بر پایه مطالعه تطبیقی مواد کتیبه‌شناختی یادمانی از پادشاهان و دولتمردان عالی‌رتبه دوره ساسانی متقدم با سکه‌ها و مهرهای اداری و رسمی دیوانها و دیوانسالاران ساسانی سده‌های ششم و هفتم م. از ویژگی‌های مهم این کتاب است.

از مهم‌ترین نقاط قوت کتاب *جغرافیای اداری شاهنشاهی ساسانی* استفاده از مواد مطالعاتی ارائه‌شده در دو فصل کتاب برای پرداختن به موضوعاتی در حوزه‌های گوناگون مطالعات ساسانی از جمله مهرشناسی، کتیبه‌شناسی، سکه‌شناسی و جغرافیای تاریخی به شکلی یکدست و فراگیر و به نحوی که با شواهد در دسترس فعلی همساز باشد، است. بنابراین نه تنها برای متخصصان هر یک از این حوزه‌های مطالعاتی که پژوهش‌گران ریشه‌شناسی و پالئوگرافی پارسی میانه، تاریخ هنر، زندگی‌نامه اعضای خاندان سلطنتی و نخبگان (prosopography)، ساختار اجتماعی و سنن طبقاتی و تشریفاتی سلسله ساسانی، تاریخ ادیان و نیز مطالعات مکتب تاریخنگاری عمومی در قالب جهان باستان متأخر به‌عنوان یک کل، مورد استفاده قرار گیرد.

خوش‌بختانه من این فرصت را داشته‌ام که در قالب پروژه انتشار آرشیو گل‌مهرهای اداری ساسانی متأخر تپه‌بردنکون (Khosrowzadeh *et al.* 2020a & 2020b) در کنار کاوشگران این محوطه با گیزلن همکاری آموزنده‌ای داشته باشم. در این پروژه تحقیقاتی بود که من فراتر از مطالعه منفعلانه نتیجه کارهای وی، در جریان یکی از تحقیقاتش با او مشارکت کرده و از معیار و پیمون تقریباً کمال‌گرایانه‌اش مطلع شدم. میزانی که این دانشمند دانش و ایران‌دوست، خود را بر آن وقف پژوهش گفته‌شده کرد برای من که جوانی با تجربه محدود و در آغاز راه دانشگاهی هستم، الهام‌بخش و دلگرم‌کننده بوده است.

۱.۴ سپاس‌گزاری

از جوزف ویزهوفر و ریکا گیزلن برای به اشتراک گذاشتن بی‌دریغ انتشارات و اطلاعات مرتبط و بسیار سودمندشان سپاسگزارم. ناگفته پیداست که کاستیهای این نوشته به تمامی به من برمی‌گردد.

کتاب‌نامه

- هدایت، صادق (۱۳۲۱ الف)، «شهرستانهای ایران‌شهر»، مهر، س ۷، ش ۱.
- هدایت، صادق (۱۳۲۱ ب)، «شهرستانهای ایران‌شهر»، مهر، س ۷، ش ۳.
- Alam, Michael, Rika Gyselen, Robert Linke and Manfred Schreiner (1997), *Sylloge nummorum Sasanidorum. Die Münzen der Sasaniden aus der Bibliothéque nationale de France, dem Münzkabinett der Staatlichen Museen zu Berlin und dem Münzkabinett am Kunsthistorischen Museum in Wien* [Anzeiger der Philosophisch-Historischen Klasse 134(1)], Vienna: Austrian Academy of Sciences Press.
- Alam, Michael and Rika Gyselen (2003), *Sylloge Nummorum Sasanidarum. Paris-Berlin-Wien: Tome I: Ardashir I. - Shapur I. (Veröffentlichungen der Kommission für Numismatik)*, Vienna: Austrian Academy of Sciences Press.
- Alam, Michael and Rika Gyselen (2012), *Sylloge Nummorum Sasanidarum: Tome II: Ohrmazd I. – Ohrmazd II* [Veröffentlichungen der numismatischen Kommission, 53], Vienna: Austrian Academy of Sciences Press.
- Borisov, Andreĭ ĪĀkovlevich and Vladimir Grigor'evich Lukonin (1963), *Sasanidskie Gemmy*, Hermitage: Izd-vo Gos.
- Brunner, Christopher J. (1978), *Sasanian Stamp Seals in the Metropolitan Museum of Art*, New York: Metropolitan Museum of Art.
- Brunner, Christopher J. (1979), "Sasanian Seals in the Moore Collection; Motive and Meaning in Some Popular Subjects", *Metropolitan Museum Journal*, vol. 14.
- Brunner, Christopher J. (2008), "Geographical and Administrative Divisions: Settlements and Economy", in: *Cambridge Histories Online*, Ehsan Yarshater (ed.), Cambridge, Mass.: Cambridge University Press. Available at <https://www.cambridge.org/core> (accessed on 23 Jul 2019).
- Cereti, Carlo (2020), "Remarks on The Cities of Ērānšahr and its Date in the Light of the Xwadāy-nāmag and Sasanian Primary Sources", in: *A Turquoise Coronet Studies in Persian Language and Literature in Honour of Paola Orsatti, Mohsen Ashtiany & Mauro Maggi* (eds.), Wiesbaden: Reichert. Available online at: https://reichert-verlag.de/9783954905102_a_turquoise_coronet-detail (accessed on 30 May 2021).

- Daryaei, Touraj (2002), *Šahrestānīhā ī Ērānšahr. A Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic, and History: with English and Persian Translations and Commentary* (Bibliotheca Iranica., Intellectual traditions series, no. 7), Costa Mesa: Mazda Publishers.
- Frye, Richard N. (1968), "Sasanian Clay Sealings in the Collection of Mohsen Foroughi", *Iranica Antiqua*, vol. VII.
- Frye, Richard N., ed. (1973). *Sasanian Remains from Qasr-i Abu Nasr: Seals, Sealings, and Coins* (Iranian Series: No. 1), Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Ghasemi, Parsa and Rika Gyselen (2019), "Bulles administratives sassanides trouvées à Tole Qaleh Seyfabad (Fārs)", in: *L'Orient est son jardin. Hommage à Rémy Boucharlat* [Acta Iranica, 58], Sébastien Gondet and Ernie Haerinck (eds.), Leuven: Peeters.
- Ghodrat-Dizaji, Mehrdad (2016), "Remarks on the Location of the Province of Parthia in the Sasanian Period", in: *The Parthian and Early Sasanian Empires: Adaptation and Expansion* (Proceedings of a Conference Held in Vienna, 14–16 June 2012), Vesta Sarkhosh Curtis, Elizabeth J. Pendleton, Michael Alram and Touraj Daryaei (eds.), Oxford & Philadelphia: Oxbow Books.
- Gignoux, Philippe (1971), "La liste des provinces de l'Ērān dans les inscriptions de Šābuhr et de Kirdīr", *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. XIX.
- Gignoux, Philippe (1974), "Nouveaux toponymes sassanides", *Journal Asiatique*, vol. CCLXII.
- Gignoux Philippe (1978), *Catalogue des sceaux, camées et bulles sasanides de la Bibliothèque Nationale et du Musée du Louvre. II. Les sceaux et les bulles inscrits*, Leuven: Peeters.
- Gignoux, Philippe (1980a), "Sceaux chrétiens d'époque sasanide", *Iranica Antiqua*, vol. 15.
- Gignoux, Philippe (1980b), "Titres et fonctions religieuses sasanides d'après les sources syriaques hagiographiques", *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 28 (1980, 1983).
- Gignoux, Philippe (1992), "À propos de la géographie administrative sassanide", *Revue numismatique*, vol. 6, no. 34.
- Gignoux, Philippe (2005), Online edition of *Encyclopaedia Iranica*, Ehsan Yarshater (ed.), under the entry "Driyōšān Jādag-gōw ud Dādwar", available at <https://iranicaonline.org/articles/driyosan-jadag-gow-ud-dadwar> (accessed on 21 December 2019).
- Gignoux, Philippe (2010), "La collection de textes attribuables à Dādēn-vindād dans l'Archive pehlevie de Berkeley", in: *Res Orientales XIX: Sources for the History of Sasanian and Post-Sasanian Iran*, Rika Gyselen (ed.), Bures-sur-Yvette: Groupe pour l'étude de la civilisation du Moyen-Orient.
- Gignoux, Philippe & Rika Gyselen [avec la collaboration de Adrian David H. Bivar] (1982), *Sceaux sassanides de diverses collections privees* (Cahiers de Studia Iranica), Leuven: Peeters.

- Gignoux, Philippe and Rika Gyselen (1987), *Bulles et sceaux sassanides de diverses collections* (Studia Iranica, cahier 4), Paris: Association pour l'avancement des études iraniennes.
- Göbl, Robert (1976), *Die Tonbullen vom Tacht-e Suleiman: Ein Beitrag zur spätsasanidischen Sphragistik*, Berlin: Dieter Reimer Verlag.
- Greenwood, Tim (2011), "A Reassessment of the Life and Mathematical Problems of Anania Širakac'i", *Revue des Études Arméniennes*, no. 33.
- Greenwood, Tim (2018), *Encyclopædia Iranica*, Online Edition, E. Yarshater (ed.), under the entry "Ananias of Shirak (Anania Širakac'i)", available at <http://www.iranicaonline.org/articles/ananiashirak> (accessed on 17 December 2019).
- Gyselen, Rika, (1977), "Trésor de monnaies sasanides trouvé à Suse", *Cahiers de la Délégation française en Iran*, no. 7.
- Gyselen, Rika (1981), "Un trésor iranien de monnaies sasanides, Ve - VIe siècles", *Revue numismatique*, no. 23.
- Gyselen, Rika (1984a), "La transition de l'Iran sassanide à l'empire des califes, d'après les monnaies, Comptes rendus des séances", *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, no. 128, vol. 4.
- Gyseleń, Rika (1984b), "Le monnayage de cuivre umayyade à légendes pehlevies de Suse", *Cahiers de la Délégation française en Iran*, no. 14.
- Gyselen, Rika (1986), "Ateliers monétaires et organisation administrative sassanides", in: *Proceedings of the 10th International Congress of Numismatics. Actes du 10ème Congrès international de numismatique*, London, September 1986, pp. 517–25.
- Gyselen, Rika (1989a), *La géographie administrative de l'Empire Sassanide. Les témoignages sigillographiques (Res Orientales I)*, Bures-sur-Yvette: Groupe pour l'étude de la civilisation du Moyen-Orient.
- Gyselen, Rika (1989b), "Note de métrologie sassanide. Les drahms de Khusro II", *Revue belge de numismatique et de sigillographie*, no. 135.
- Gyselen, Rika (1990), "Un trésor de monnaies sassanides tardives", *Revue numismatique*, no. 32.
- Gyselen, Rika (1993), *Catalogue des sceaux, camées et bulles sassanides de la Bibliothèque Nationale et du Musée du Louvre, Vol. I. Collection générale*, Paris: Bibliothèque nationale de France.
- Gyselen, Rika (1995), "Les sceaux des mages de l'Iran sassanide", in: *Au Carrefour des religions : Mélanges offerts à Philippe Gignoux (Res Orientales, VII)*, Gyselen, R. (ed.), Bures-sur-Yvette: Groupe pour l'étude de la civilisation du Moyen-Orient.
- Gyselen, Rika (2000), "Un dieu nimbé de flammes d'époque sassanide", *Iranica Antiqua*, no. XXXV.
- Gyselen, Rika (2001a), *The Four Generals of the Sasanian Empire: some Sigillographic Evidence* [Conferenze, 14], Rome: Istituto Italiano per l'Africa e l'Oriente.

- Gyselen, Rika (2001b), "La province sassanide d'Abhar. Nouvelles donnees dans les collections des Musees Royaux d'Art et d'Histoire de Bruxelles", *Studia Iranica*, no. 30.
- Gyselen, Rika (2001c), "La désignation territoriale des quatre spāhbed de l'empire sassanide d'après les sources primaires sigillographiques", *Studia Iranica*, no. 30.
- Gyselen, Rika (2002), "Nouveaux matériaux pour la géographie historique de l'empire sassanide: Sceaux administratifs de la collection Ahmad Saeedi", *Studia Iranica*, no. 24.
- Gyselen, Rika (2003), "Le monnayage du roi sassanide Shapur Ier, 240 - 271. Vers une typologie", *Bulletin de la Société française de numismatique*, no. 58.
- Gyselen, Rika (2004), "New Evidence for Sasanian Numismatics: The Collection of Ahmad Saeedi", in: *Res Orientales 16: Contributions à l'histoire et la géographie historique de l'empire sassanide*, Rika Gyselen (ed.), Bures-sur-Yvette: Groupe pour l'étude de la civilisation du Moyen-Orient.
- Gyselen, Rika (2007), *Sasanian Seals and Sealings in the A. Saeedi Collection (Acta Iranica 44, Textes et Mémoires XXIX)*, Louvain: Peeters.
- Gyselen, Rika (2008), *Great-Commander (vuzurg-framadār) and Court Counsellor (dar-andarzbed) in the Sasanian Empire (224-651): The Sigillographic Evidence [Conferenze 19]*, Rome: Istituto Italiano per l'Africa e l'Oriente.
- Gyselen, Rika (2010), "Un trésor monétaire sassanide du VIe siècle", in: *Res Orientales XIX: Sources for the History of Sasanian and Post-Sasanian Iran*, Rika Gyselen (ed.), Bures-sur-Yvette: Groupe pour l'étude de la civilisation du Moyen-Orient.
- Gyselen, Rika (2012a), "Bulles administratives sassanides du British Museum de Londres", in: *Res Orientales 21: Objets et documents inscrits en pārsīg*, Rika Gyselen (ed.), Bures-sur-Yvette: Groupe pour l'étude de la civilisation du Moyen-Orient.
- Gyselen, Rika (2012b), "Nouvelles bulles administratives sassanides de la collection A. Saeedi, Londres", in: *Res Orientales 21: Objets et documents inscrits en pārsīg*, Rika Gyselen (ed.), Bures-sur-Yvette: Groupe pour l'Étude de la Civilisation du Moyen-Orient.
- Gyselen, Rika (2017), "L'administration sassanide et l'usage des sceaux", in *Die Verwaltung im Achämenidenreich: Imperiale Muster und Strukturen / Administration in the Achaemenid Empire: Tracing the Imperial Signature*, Akten des 6. Internationalen Kolloquiums zum Thema »Vorderasien im Spannungsfeld klassischer und altorientalischer Überlieferungen« aus Anlass der 80-Jahr Feier der Entdeckung des Festungsbereichs von Persepolis, Landgut Castelen bei Basel, 14. 17. Mai 2013, Bruno Jacobs, Wouter F. M. Henkelman & Matthew W. Stolper (eds.), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Gyselen, Rika (2019). *La géographie administrative de l'empire sassanide. Les témoignages épigraphiques en moyen-perse (Res Orientales, XXV)*, Bures-sur-Yvette: Groupe pour l'étude de la civilisation du Moyen-Orient.
- Hewsen, Robert H. (1992), *The Geography of Ananias of Širak (Ašxarhac'oyc')*: The Long and Short Recensions (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients: Reihe B, Geisteswissenschaften Nr. 77), Wiesbaden: Reichert.

- Huyse, Philip (1994) [published 1996], "Review essay of La géographie administrative de l'Empire sassanide. Les témoignages sigillographiques by R. Gyselen, 1989", Bulletin of the Asia Institute, no. 8.
- Huyse, Philip (1999), Die dreisprachige Inschrift Šābuhrs I. an der Ka'ba-i Zardušt (ŠKZ) (Corpus Inscriptionum Iranicarum, Part III. Pahlavi Inscriptions. Vol. I. Royal Inscriptions, with their Parthian and Greek Versions. Texts I), 2 Volumes, London: School of Oriental and African Studies.
- Khosrowzadeh, A., Aliasghar Norouzi, Rika Gyselen, and Hossein Habibi (2020a), "Administrative Bullae from Tappe Bardnakoon. A Newly Found Late Sasanian Administrative Centre", *Iranica Antiqua*, no. 55.
- Khosrowzadeh, A., Aliasghar Norouzi, Rika Gyselen, and Hossein Habibi (2020b), "Administrative Seal Impressions on Bullae Discovered on Tappe Bardnakoon", in: *Res Orientales 28: Persia (552 BCE – 758 CE): Primary Sources, Old and New*, Rika Gyselen (ed.), Bures-sur-Yvette: Groupe pour l'étude de la civilisation du Moyen-Orient.
- Markwart, Joseph (1901), *Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i. Mit historisch-kritischem Kommentar und historischen und topographischen Excursen* (Abh. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, N.F. 3/2), Berlin: Weidmann.
- Markwart, Joseph (1931), *A Catalogue of the Provincial Capitals of Ērānshahr* (Pahlavi text, version and commentary) (*Analecta orientalia*, 3), Giuseppe Messina (ed.), Rome: Pontificio istituto biblico.
- Schindel, Nikolaus, Schaaf, Robert W., Rika Gyselen and Michael Alram (2014), *Sylloge Nummorum Sasanidarum: The Schaaf Collection*, Vienna: Austrian Academy of Sciences Press.
- Anania Širakac'i/ps. Movsēs Xorenac'i (2003), *Ašxarhac'oyc' (Geography) [Long and Short Recensions]* (*Matenagirk' Hayoc'*, Vol. II), Ant'iliias: Calouste Gulbenkian Foundation.
- Torrey, Charles C. (1932). "Pehlevi Seal Inscriptions from Yale Collections", *Journal of the American Oriental Society*, no. 52, vol. 3.
- Wiesehöfer, Josef (2020), "Review Essay: La géographie administrative de l'empire sassanide. Les témoignages épigraphiques en moyen-perse (Res Orientales XXV) by R. Gyselen", *Journal of Near Eastern Studies*, no. 79, vol. 1.